

MAŁGORZATA SAWICKA*

URBAN VILLAS WITH GARDENS IN BIELSKO-BIAŁA FROM THE TURN OF THE 20TH CENTURY

ZESPOŁY WILLOWO-OGRODOWE MIASTA BIELSKA-BIAŁEJ Z PRZEŁOMU XIX I XX WIEKU

Abstract

Villas with gardens complexes of the 19th and 20th centuries are a characteristic element of the urban planning of Bielsko-Biała. Selected examples illustrate qualities relating to its diversity, art, content and landscape. The contemporary rank of these facilities needs to be articulated firmly. It is necessary to take appropriate action on conservation and restoration of their value. The reasons behind the poor condition of villas with gardens establishments include change of function, loss of exposure due to new developments, neglect of individual elements, and reduction in the areas they initially occupied.

Keywords: villas with gardens complex, 19th century residential architecture, villa

Streszczenie

Zespoły willowo-ogrodowe z przełomu XIX i XX wieku stanowią charakterystyczny element urbanistyki miasta Bielska-Białej. Wybrane przykłady obrazują walory tego zjawiska, związane z jego różnorodnością pod względem artystycznym, treściowym i krajobrazowym. Współczesna ranga tych obiektów wymaga zdecydowanego podkreślenia. Konieczne jest podjęcie właściwych działań, związanych z ochroną układów i przywróceniem ich wartości. Do czynników wpływających negatywnie na ich obecny stan należą między innymi zmiana funkcji, zatracenie ekspozycji przez powstającą nową zabudowę, zaniedbanie poszczególnych elementów i zmniejszanie zajmowanych przez nie początkowo arealów.

Słowa kluczowe: zespół willowo-ogrodowy, XIX-wieczna architektura rezydencjonalna, willa

* MSc Eng. Arch. Małgorzata Sawicka, Institute of Landscape Architecture, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology,

1. INTRODUCTION

From the middle of the 19th century the development of Upper Silesian cities, including Bielsko-Biała¹ accelerated significantly. This process was connected with the intense expansion of industry, which carried with it increased urbanisation. Developments achieved a big-city character². The expression these changes gave the cities is clearly visible today.

A characteristic element of Bielsko-Biała's cultural landscape of the turn of the 20th century is the villas. They have become an inherent part of the city with their scale and architectural tradition. Their definition, however, needs to be expanded, as this type of development is more complex as it does not limit itself solely to cubature. Villa development is to be considered as a spatial arrangement consisting predominantly of a residential building and its surroundings – green areas, adjacent buildings and landscaping³. The functions of villa complexes can be characterized as display, residential and utilitarian. It should be added that these facilities are also part of the culture and philosophy of the industrial era. They were located in cities and suburbs. They enriched the urban green areas in terms of conceptuality and composition. Gardens of decorative and utilitarian character were an important element of these complexes⁴. They served as insulation for the residential building, and at the same time raised its quality and made the villa stand out from the urban development⁵.

2. VILLA-GARDEN COMPOSITIONS IN THE GROWTH OF BIELSKO-BIAŁA

Until 1951 Bielsko and Biała were two separate units divided by the river Biała. The complex history of the cities, which after 1918 became part of the Second Republic of Poland, resulted in an abundance of diversity in many areas⁶.

The cities owed their growth to the manufacture of textiles produced from the middle of the 16th century by handicraftsmen and from the 19th century by numerous factories. The consequence of the dynamically growing economy was increase in the affluence of city residents, which led to intensive growth in villa developments, both within the urbanised structure and in the suburbs.

¹ The city of Bielsko-Biała is located in the south-west part of Poland, in the southern part of Silesia Province, at the foot of the Beskid Śląski and Mały mountains by the river Biała. Currently it takes up an area of 125 km², with 180 000 residents. [v:] *Program ochrony środowiska miasta Bielska-Białej*, Instytut Podstaw Inżynierii Środowiska Polskiej Akademii Nauk w Zabrze, Zabrze 2004, 15.

² [V:] J. Polak, *Przewodnik po Bielsku-Białej*, Bielsko-Biała 2000, 19.

³ K. Łakomy, *Przemiany budownictwa willowego na przestrzeni dziejów*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, T. LVI, z. 1/2011, Warszawa 2011, 27-37.

⁴ Gardens have been introduced to cities since Antiquity. In modern times conscious arrangements of green areas in urban space have been based on the need for prestige and creating human-friendly areas. [v:] K. Hodor, *Zieleń i ogrody w krajobrazach miast (cz. 1: do XVIII w.)*, *Czasopismo Techniczne*, 6-A/2012, Kraków 2012, 8.

⁵ K. Łakomy, *Ogrody w krajobrazach miast (cz. 2: od XVIII do XX w.)*, *Czasopismo Techniczne*, 6-A/2012, Kraków 2012, 25.

⁶ Rich cultural diversity stemmed from the fact of Polish, German and Jewish nationalities intertwining in the city of Bielsko-Biała. [in:] E. Chojecka, *Miasto jako dzieło sztuki. Architektura i urbanistyka Bielska-Białej do 1939 roku*, Bielsko-Biała 1994, 9-30.

The idea of establishing residences far from city centres dated as far back as antiquity⁷. The era of industrialisation, however, introduced a new attitude in the city towards the surrounding environment. Spreading social changes and economic liberalism resulted in a chaotic interweaving of residential, factory and rail areas⁸. Therefore it was becoming more and more fashionable to search for spa districts. Bielsko, copying contemporary cities of the Habsburg Monarchy, made use of the southern, hill-forest parts of the city, distinguished by high natural qualities. In this way the areas of Gypsy Forest (Cygański Las) switched their function from utilitarian into recreational and residential⁹. Until today, along Olszówka Street, villa-garden architecture has been preserved whose roots date back exactly to the late 1880s.

Villas built within the urbanised structure seemed to create enclaves, providing an opportunity for genuine isolation from the rest of the city¹⁰. In their entirety they enriched the complexes of city green areas, which were being reduced due to the densification of developments.

The concepts of villa-garden complexes were based on European design combined with local conditions. In the era of complete historicism predominant in Bielsko and Biąta in the 1880s, villa architecture developed in two ways. The first type was city centre villas. The other group imitated the English "cottage" style which was popular all over the continent, taking up a range of local varieties¹¹. That type was predominant on the outskirts. In gardening one could see the influence of landscaping, naturalistic trends, Art Nouveau concepts, and, from the early 20th century, modernist as well as eclectic¹².

Side by side with historicising and "cottage" facilities there also developed modernist style architecture, which was often characterized by asymmetric solids as well as diversified elevations visible from the vast gardens surrounding them¹³.

3. EXAMPLES OF VILLA-GARDEN COMPLEXES

There are currently fourteen villa complexes with gardens in the register of historic monuments¹⁴. Among the examples described below there are both complexes under conservatory protection and those that, although they are historical buildings

⁷ Cf. Rezydencja podmiejska, [in:] M. Siewniak, A. Miłkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998, 218, 276.

⁸ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, Vol. III: *Zieleń w urbanistyce*, Warszawa 1963, 25.

⁹ The Gypsy Forest became a suburban park with designated walking avenues, benches, garden houses and pavilions. An important event was establishing a tram line connecting the train station with the Gypsy Forest in 1895. It was then a modern municipal installation, bearing an effect on popularising these areas as recreational. Currently the Gypsy Forest consists of the following quarters: Mikuszowice Śląskie: Olszówka Dolna and Olszówka Górna.

¹⁰ K. Łakomy, *Ogrody górnośląskich rezydencji miejskich*, *Czasopismo Techniczne*, 6-A/2012, Kraków 2012, 101.

¹¹ E. Chojecka, *Nieznane piękno sztuki śląskiej. Architektura i urbanistyka Bielska-Białej 1855-1939*, Katowice 1987, 35.

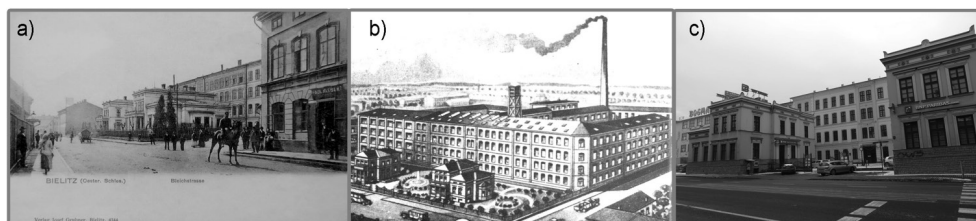
¹² K. Łakomy, *Ogrody górnośląskich...*, 102-103.

¹³ E. Chojecka, *Nieznane piękno sztuki śląskiej...*, 63.

¹⁴ *Rejestr zabytków dla dawnego województwa bielskiego*; http://www.wkz.katowice.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=101&Itemid=98 (access: 15.02.2014).

due to the historical and artistic qualities they exhibit, do not have adequate legal protection¹⁵.

The first of the selected examples is a factory-villa complex at 22 Partyzantów Street, belonging to Adolf Mänhardt, created at the early stage of historicism and unique in the city¹⁶. It consists of the factory edifice – a typical example of 19th-century industrial architecture – and two twin villas situated antithetically, having a residential function, currently changed into services. In connection with the widening of Partyzantów Street, the former garden surroundings were removed in the 1970s¹⁷. In the 1990s a modernisation of the facilities took place¹⁸. A larger part of the area left from the previous garden composition was changed into parking lots.

- III. 1. View of A. Mänhardt's factory-villa and garden structure: a) view from Powstańców Śląskich Street (photo by J. Grubner 1904¹⁹); b) drawing from ca. 1920²⁰; c) current condition – view from Partyzantów Street (photo by M. Sawicka 2014)
- II. 1. Widok układu fabryczno-willowego i ogrodowego A. Mänhardta: a) widok od strony ulicy Powstańców Śląskich (fot. J. Grubner 1904); b) rycina z ok. 1920; c) stan obecny – widok od strony ulicy Partyzantów (fot. M. Sawicka 2014)

An example of complete historicism in urban architecture of residential Bielsko-Biała is a Neo-Renaissance villa from 1883 at 24 Mickiewicza Street, designed by Karol Korn and formerly owned by Teodor Sixt, a financier from Bielsko. A commentary to the register entry includes references about a garden whose composition, however, has been eroded²¹.

A type of complete historicism is also present in a villa from 1902 located at 52 Bystrzańska Street, established in the area of the then Biała, belonging to factory owner Eduard Zipser, designed by Emanuel Rost²². After 1945 its function was changed to educational. The building is surrounded by a park created in the years 1885–1896. At first it was an English type park. With time the landscape structure

¹⁵ Historical monument – estate or mobile assets, their parts or complexes, man-made or connected to the actions of man and serving as testimony to a past era or event, whose preservation lies in the social interest due to its historical, artistic or scholarly value, [v:] Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 162, poz. 1568 z późn. zm.), Rozdz. 1, Art. 3.

¹⁶ Register no. A-723/96.

¹⁷ E. Chojecka, *Miasto jako dzieło sztuki. Architektura i urbanistyka Bielska-Białej do 1939 roku*, Bielsko-Biała 1994, 46-47.

¹⁸ <http://www.bogmar.bielsko.pl/index.php> (access: 15.02.2014).

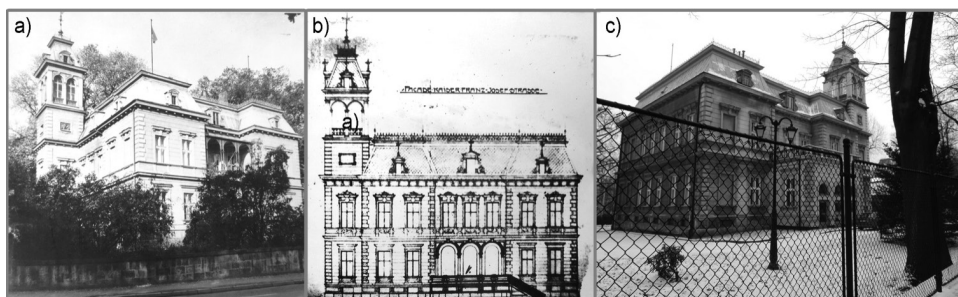
¹⁹ [V:] *Bielsko-Biała i okolice. Historia pocztówką pisana*, Bielsko-Biała 2002, 99.

²⁰ [V:] E. Chojecka, *Miasto jako dzieło sztuki...*, fig. 41.

²¹ Register no. A-706/94.

²² Register no. A-288/09.

eroded²³. Currently the villa-park complex belongs to a private owner and its future function is not yet known. Previously it was the property of the city, which in order to prevent its further eradication, entered it onto the register, thus requiring the future buyer to conduct maintenance work²⁴. The question of the park's restoration has not, however, been recorded precisely and its future appearance will depend mainly on the stance of the owner.

- III. 2. View of Teodor Sixt's villa-garden complex: a) view from 3 Maja Street²⁵; b) the villa's design, sign. K.Korn²⁶; c) current condition, view from Mickiewicz Street (photo by M. Sawicka 2014)
- II. 2. Widok zespołu willowo-ogrodowego Teodora Sixta: a) widok od ulicy 3 Maja; b) projekt willi, sygn. K. Korn; c) stan obecny, widok od ulicy Mickiewiczza (fot. M. Sawicka 2014)

- III. 3. Eduard Zipser's villa together with the park surrounding it: a) view (photo by B. Loinger 1904)²⁷; b) view from Startowa Street (photo by M. Sawicka 2010); c) view from Startowa Street, after restoration²⁸
- II. 3. Willa Eduarda Zipsera wraz otaczającym ją parkiem: a) widok (fot. B. Loinger 1904); b) widok od ulicy Startowej (fot. M. Sawicka 2010); c) widok od ulicy Startowej, stan po renowacji

Among the architectural developments of high qualities on the area of the Gypsy Forest, we should list the "cottage" style villas. One of the earliest facilities of this style is the house at 54 Laskowa Street from 1888-1890, belonging to Adolf Mänhardt. The facility together with the forest park is under conservatory protection²⁹.

²³ E. Janoszek, *Od chatupy do willi. Architektura Cygańskiego Lasu*, [in:] *Cygański Las Park Kulturowy*, (ed.) J. Zachara, Bielsko-Biała 2009, *passim*.

²⁴ http://bielskobiala.gazeta.pl/bielskobiala/1,88025,7857096,Piekna_willa_Zipsera_sprzedana_Otrzymam_drugie_zycie.html (access: 16.02.2014).

²⁵ [V:] E. Chojecka, *Miasto jako dzieło sztuki...*, fig. 58.

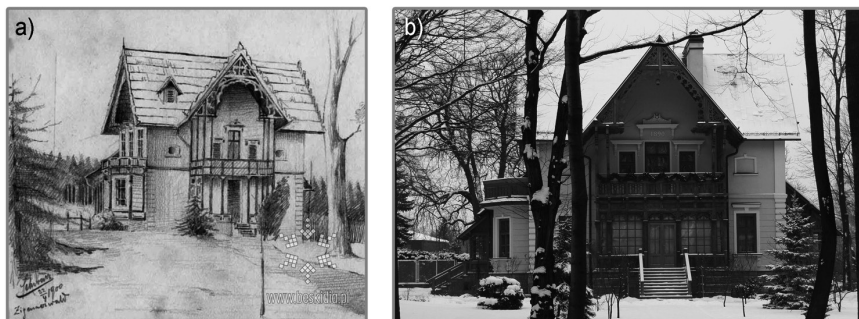
²⁶ *Ibidem*, fig. 60.

²⁷ [V:] *Bielsko-Biała i okolice. Historia pocztówką pisana...*, 161.

²⁸ <http://opencaching.pl/viewcache.php?cacheid=25827> (access: 16.02.2014).

²⁹ Registry no.: A- 409/86.

The composition of the vast park surrounding the villa was based on calligraphic stylistics. Currently, only part of the historical park is preserved; the original structure has been significantly transformed due to ownership divisions³⁰. The villa with its surrounding garden have been modernised.

- III. 4. Adolf Mänhardt's villa with the forest park: a) hand-made pencil drawing from 22nd April 1900 in the Gypsy Forest near Bielsko³¹; b) current condition, view from Laskowa Street (photo by M. Sawicka 2010)
- II. 4. Willa z parkiem leśnym Adolfa Mänhardta: a) rysunek wykonany ręcznie w ołówku 22 kwietnia 1900 r. w Lesie Cygańskim koło Bielska; b) stan obecny, widok od ulicy Laskowej (fot. M. Sawicka 2010)

Another example of the "cottage" type was the suburban villa built before 1888 (at 27 Olszówka Street), whose owner was Carl Hauptig. Despite the historical and artistic qualities exhibited by the villa-garden complex, it was not under conservation order. Originally the villa was surrounded by a garden, which was an important element of the entire complex of historical villa gardens in this district, connected with the public recreational areas of the Gypsy Forest³². The decline of the villa garden

- III. 5. Carl Hauptig's villa before demolition, which took place in 2009³³
- II. 5. Willa Carla Hauptiga przed wyburzeniem, do którego doszło w 2009 r.

³⁰ E. Janoszek, *Od chałupy do willi...*

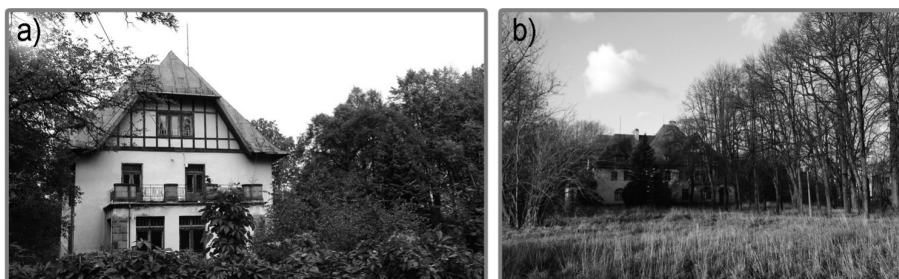
³¹ http://www.historia.beskidia.pl/1107_bielsko_-_biala_willa_adolfa_m%C3%A4nhardta_stare_zdjecie.html (access: 15.02.2014).

³² M. Topór, *Ewidencja ogrodu willowego, Bielsko-Biała, ul. Olszówka 25, Bielsko-Biała 2001, passim.*

³³ <http://www.historia.beskidia.pl/?modul=wehikul&typ=wehikul&id=740> (access: 15.02.2014).

system and the erasing of a significant part of the composition were connected to the passage of time, lack of adequate care and change of function after 1947. This valuable villa-garden complex has not, however, existed since January 2009. It was demolished by an investor planning on locating semi-detached family houses here. This event spurred a protest from the quarter's residents³⁴.

An example of early modernism in residential developments is Gustav Molenda's villa together with a park, designed by a Vienna firm, situated at 18 Pocztowa Street and created in 1907³⁵. Currently the building no longer has a residential function. Although the complex is within borders closely resembling those of the original situation, the green area composition requires restoration work³⁶.

- III. 6. Gustav Molenda's villa: a) current condition, view of the southern elevation (photo by M. Sawicka 2010); b) current condition, view of the eastern elevation (photo by M. Sawicka 2010)
- II. 6. Willa Gustawa Molendy: a) stan obecny, widok elewacji południowej (fot. M. Sawicka 2010); b) stan obecny, widok elewacji wschodniej (fot. M. Sawicka 2010)

4. VALUE OF THE WORKS AND THEIR PROTECTION

The presented examples of villa-garden architecture from the turn of the 20th century in Bielsko-Biała show the diversity of residential complexes, both within the city and on the outskirts. However they all share common qualities, the primary of which is their historical value existing in the fourth dimension, i.e. time³⁷, which is connected with social awareness and remembrance of past events related to the villas³⁸. Since villa-garden complexes are a phenomenon all over Europe, the regional diversity presented by different facilities and connected with trends of architectural influences and local conditions, is very valuable. Currently villa-garden

³⁴ The residents reacted by creating The Gypsy Forest Defenders' Committee with support from the "Olszówka" Association. Moreover, the "Olszówka" Association commenced making efforts to put the Gypsy Forest under protection in the form of a cultural park, which would limit the chances of urbanisation and allow for designating a plan of action leading to harmonious development.

³⁵ E. Janoszek, *Od chatupy do willi...*

³⁶ M. Topór, *Ewidencja ogrodu willowego...*

³⁷ According to J. Bogdanowski time is a particularly underestimated quality in green compositions, which sometimes reach their maturity as late as in several decades, [Cit:] J. Bogdanowski, *Słowo od redaktora wznowienia*, [in:] G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Warszawa 1978, 7.

³⁸ K. Łakomy, *Układy willowo-ogrodowe miast epoki przemysłowej a problematyka zróżnicowania cech i wartości*, [in:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, (ed.) B. Szmygin, Warszawa-Lublin 2012, 117.

complexes are relics of a past culture and building and are a characteristic element of the urban landscape³⁹.

In general their condition may be given as poor. Traces of care to restore quality to historical developments are, however, visible: e.g. the modernisation of A. Mänhardt's villa at 54 Laskowa Street or Zipser's palace at 52 Bystrzańska Street. Besides this, social initiatives are valuable and are proof of the local community's awareness of the value of these buildings.

These are not, alas, ways that can fully protect the legacy of the industrial era, which is the topic of these considerations. Individual campaigns cannot replace a complex protection plan, which should take into account the phenomenon Europe-wide⁴⁰.

Moreover, protection of villa-garden complexes often depends on economic and historical conditions. In effect very valuable villa facilities are built over or dominated by newly established facilities – mainly residential. The aftermath of such actions is erasing the exhibition of historical facilities and decreasing the parcels of land they originally took up⁴¹.

The poor condition also – perhaps mostly – stems from inadequate knowledge of them, a lack of recognition of their value, and an absence of valorization methods taking into account the complexity of the matter to be researched, which also results in a lack of adequate legal protection⁴². Further, there are no attempts at regulating urban development in the city, which would contribute to the historical protection of villa architecture and the green compositions surrounding it⁴³.

Janusz Bogdanowski's words confirm the necessity to take comprehensive care of villa-garden complexes of the industrial era in the Bielsko-Biała area: "A rich legacy of the past allows us, based on existing government and legal norms, to continue and enrich those beautiful traditions whose common goal is the ultimate expression and local character of the surroundings we live in"⁴⁴.

REFERENCES

Bielsko-Biała i okolice. Historia pocztówką pisana, Bielsko-Biała 2002.

CHOJECKA E., *Miasto jako dzieło sztuki. Architektura i urbanistyka Bielska-Białej do 1939 roku*, Bielsko-Biała 1994.

CIOŁEK G., *Ogrody polskie*, Warszawa 1978.

³⁹ K. Łakomy, *Miejskie rezydencje ogrodowe typu villa urbana przełomu XIX/XX wieku w tkance urbanistycznej miasta przemysłowego (na przykładzie Katowic)*, doctoral dissertation, supervisor: A. Miłkowska, Department of Gardening and Green Areas, Institute of Landscape Architecture, Kraków University of Technology, Kraków 2007, 179.

⁴⁰ Cf. A. Miłkowska, *Rozważania o wartościowaniu ogrodów zabytkowych dla ich ochrony i konserwacji*, [in:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, (ed.) B. Szmygin, Warszawa-Lublin 2012, *passim*.

⁴¹ Current investment actions in the Bielsko-Biała area do not exhibit a clear planning and landscape conception enabling extracting historical elements, [v:] A. Miłkowska, *Beskidzki krajobraz kulturowy Bielska-Białej, atrakcja codzienności z uwarunkowań historycznych*, [in:] *Terra incognita w turystyce*, (ed.) M. Leniartek, Wrocław 2009, 19.

⁴² K. Łakomy, *Układy willowo-ogrodowe...*, 115.

⁴³ Cf. *Regulation plan of Bielsko*, author: Max Fabiani, 1899. The plan included all elements of urban landscape, including matters of: city green areas, squares, respect to developments of older quarters, solving practical transportation problems, green areas surrounding residential developments, [v:] E. Janoszek, *Architektura przemysłowa Bielska i Białej w latach 1806-1939*, Bielsko-Biała 2008, 115-119.

⁴⁴ J. Bogdanowski, *Słowo od redaktora wznowienia...*, 7.

- HODOR K., *Zieleń i ogrody w krajobrazach miast (cz. 1: do XVIII w.)*, Czasopismo Techniczne, 6-A/2012, Kraków 2012, 8-15.
- JANOSZEK E., *Architektura przemysłowa Bielska i Białej w latach 1806–1939*, Bielsko-Biała 2008.
- JANOSZEK E., *Od chatupy do willi. Architektura Cygańskiego Lasu*, [in:] *Cygański Las Park Kulturowy*, (ed.) J. Zachara, Bielsko-Biała 2009, 14-21.
- ŁAKOMY K., *Miejskie rezydencje ogrodowe typu villa urbana przełomu XIX/XX wieku w tkance urbanistycznej miasta przemysłowego (na przykładzie Katowic)*, rozprawa doktorska, promotor: prof. dr hab. inż. arch. A. Miłkowska, Zakład Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych, Instytut Architektury Krajobrazu, Politechnika Krakowska, Kraków 2007.
- ŁAKOMY K., *Ogrody górnośląskich rezydencji miejskich*, Czasopismo Techniczne, 6-A/2012, Kraków 2012, 99-107.
- ŁAKOMY K., *Ogrody w krajobrazach miast (cz. 2: od XVIII do XX w.)*, Czasopismo Techniczne, 6-A/2012, Kraków 2012, 16-26.
- ŁAKOMY K., *Przemiany budownictwa willowego na przestrzeni dziejów*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, T. LVI, z. 1/2011, Warszawa 2011, 27-37.
- ŁAKOMY K., *Układy willowo-ogrodowe miast epoki przemysłowej a problematyka zróżnicowania cech i wartości*, [in:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, (ed.) B. Szymgin, Warszawa-Lublin 2012, 115-120.
- MIŁKOWSKA A., *Beskidzki krajobraz kulturowy Bielska-Białej, atrakcja codzienności z uwarunkowań historycznych*, [in:] *Terra incognita w turystyce*, (ed.) M. Leniartek, Wrocław 2009, 13-24.
- MIŁKOWSKA A., *Rozważania o wartościowaniu ogrodów zabytkowych dla ich ochrony i konserwacji*, [in:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, (ed.) B. Szymgin, Warszawa-Lublin 2012, 121-133.
- POLAK J., *Przewodnik po Bielsku-Białej*, Bielsko-Biała 2000.
- Program ochrony środowiska miasta Bielska-Białej*, Instytut Podstaw Inżynierii Środowiska Polskiej Akademii Nauk w Zabrze, Zabrze 2004.
- SIEWNIAK M., MIŁKOWSKA A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998.
- TOŁWIŃSKI T., *Urbanistyka*, Tom III: *Zieleń w urbanistyce*, Warszawa 1963.
- TOPÓR M., *Ewidencja ogrodu willowego, Bielsko-Biała, ul. Poczтовая 18*, Bielsko-Biała 2002.
- TOPÓR M., *Ewidencja ogrodu willowego, Bielsko-Biała, ul. Olszówka 25*, Bielsko-Biała 2001.
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 162, poz. 1568 z późn. zm.).

1. WSTĘP

Od połowy XIX wieku rozwój miast Górnego Śląska, w tym Bielska-Białej⁴⁵, uległ znacznemu przyspieszeniu. Proces ten związany był z intensywną rozbudową przemysłu, która pociągnęła za sobą wzmożoną urbanizację. Zabudowa nabrała charakteru wielkomiejskiego⁴⁶. Wyraz, jaki przemiany te nadały miastom, jest dziś wyraźnie widoczny.

Do charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego XIX oraz przełomu XIX/XX wieku Bielska-Białej należą budynki willowe. W strukturę miasta wpisują się skalą i tradycją architektoniczną. Ich definicję należy jednak rozszerzyć. Ten rodzaj zabudowy jest bowiem bardziej złożony, gdyż nie ogranicza się do samej kubatury. Zabudowę willową traktować należy jako układ przestrzenny, składający się przede

⁴⁵ Miasto Bielsko-Biała zlokalizowane jest w południowo-zachodniej części Polski, w południowej części województwa śląskiego, u podnóża Beskidu Śląskiego i Małego, nad rzeką Białą. Obecnie obejmuje obszar o powierzchni 125 km² i liczy ok. 180 tysięcy mieszkańców. [z:] *Program ochrony środowiska miasta Bielska-Białej*, Instytut Podstaw Inżynierii Środowiska Polskiej Akademii Nauk w Zabrze, Zabrze 2004, 15.

⁴⁶ [Za:] J. Polak, *Przewodnik po Bielsku-Białej*, Bielsko-Biała 2000, 19.

wszystkim z budynku mieszkalnego i jego otoczenia: zieleni, zabudowy towarzyszącej, małej architektury⁴⁷. Funkcje sprawowane przez zespoły willowe scharakteryzować można jako reprezentacyjno-mieszkalno-utilitytarne. Ponadto uzupełnić należy, iż obiekty te wpisują się także w kulturę i filozofię epoki przemysłowej. Lokalizowane były w miastach i na przedmieściach. Ideowo i kompozycyjnie wzbogacały systemy zieleni miejskiej. Ważnymi elementami zespołów były ogrody o charakterze ozdobnym i użytkowym⁴⁸. Stanowiły izolację dla budynku mieszkalnego, podnosząc zarazem jego walory oraz wyróżniając willę wśród miejskiej zabudowy⁴⁹.

2. KOMPOZYCJE WILLOWO-OGRODOWE W ROZWOJU BIELSKA-BIAŁEJ

Do 1951 roku Bielsko i Biąta stanowiły dwie odrębne jednostki, które dzieliła rzeka Biąta. Złożone dzieje miast, które po 1918 roku stały się częścią II Rzeczypospolitej, zaowocowały bogactwem różnorodności na wielu płaszczyznach⁵⁰.

Miasta zawdzięczały swój rozwój produkcji sukna, wytwarzanego od połowy XVI wieku przez rękodzielników, a od XIX wieku przez liczne fabryki. Konsekwencją dynamicznie rozwijającej się gospodarki był wzrost zamożności mieszkańców miasta, będący powodem intensywnej rozbudowy architektury willowej zarówno wewnątrz struktury zurbanizowanej, jak i na terenach podmiejskich.

Pomysł zakładania rezydencji z dala od centrów miast zrodził się już w starożytności⁵¹. Doba industrializacji wprowadziła jednak nowe ustosunkowanie miasta do otaczającej przyrody. Szerzące się przemiany społeczne i liberalizm gospodarczy owocowały chaotycznym przeplataniem się terenów mieszkaniowych, fabrycznych i kolejowych⁵². Tym bardziej modne stawało się poszukiwanie dzielnic o charakterze uzdrowskim. Bielsko, wzorując się na przykładach ówczesnych miast monarchii Habsburgów, wykorzystano południowe, górzysto-leśne części miasta, odznaczające się wysokimi walorami przyrodniczymi. W ten sposób rejon Cygańskiego Lasu zmieniły swą funkcję z użytkowej na rekreacyjno-mieszkaniową⁵³. Do dzisiaj wzdłuż ulicy Olszówka została zachowana architektura willowo-ogrodowa, której początki sięgają właśnie końca lat 80. XIX wieku.

⁴⁷ K. Łakomy, *Przemiany budownictwa willowego na przestrzeni dziejów*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, T. LVI, z. 1/2011, Warszawa 2011, 27-37.

⁴⁸ Ogrody wprowadzono do miast od starożytności. W czasach nowożytnych świadome kształtowanie zieleni w przestrzeni miejskiej oparte było o potrzebę prestiżu oraz tworzenia obszarów przyjaznych człowiekowi, [za:] K. Hodor, *Zieleni i ogrody w krajobrazach miast (cz. 1: do XVIII w.)*, Czasopismo Techniczne, 6-A/2012, Kraków 2012, 8.

⁴⁹ K. Łakomy, *Ogrody w krajobrazach miast (cz. 2: od XVIII do XX w.)*, Czasopismo Techniczne, 6-A/2012, Kraków 2012, 25.

⁵⁰ Bogata różnorodność kulturowa wynikała z faktu przenikania się na terenach miasta Bielska-Białej narodowości polskiej, niemieckiej i żydowskiej, [za:] E. Chojecka, *Miasto jako dzieło sztuki. Architektura i urbanistyka Bielska-Białej do 1939 roku*, Bielsko-Biała 1994, 9-30.

⁵¹ Cf. Rezydencja podmiejska, [w:] M. Siewniak, A. Miłkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998, 218, 276.

⁵² T. Totwiński, *Urbanistyka*, Tom III: *Zieleni w urbanistyce*, Warszawa 1963, 25.

⁵³ Cygański Las stał się podmiejskim parkiem z wytyczonymi alejkami spacerowymi, ławkami, altanami i pawilonami. Istotnym wydarzeniem było założenie w 1895 r. linii tramwajowej, łączącej dworzec kolejowy z Cygańskim Lasem, będącej wówczas nowoczesnym urządzeniem komunalnym, wpływającym na popularyzację tych terenów jako rekreacyjnych. Obecnie Cygański Las obejmuje dzielnice Mikuszowice Śląskie: Olszówkę Dolną oraz Olszówkę Górną.

Wille powstałe w strukturze zurbanizowanej wydawały się kreować enklawy, dające możliwość rzeczywistego odizolowania się od reszty miasta⁵⁴. Całą swoją istotą ubogacały systemy zieleni miejskiej, których tereny zmniejszono w związku z zagęszczającą się zabudową.

Koncepcje układów willowo-ogrodowych osadzone były na wzorcach europejskich, połączonych z lokalnymi uwarunkowaniami. W czasach pełnego historyzmu, panującego na terenach Bielska i Białej, w latach 80. XIX wieku, architektura willowa rozwijała się w dwojaki sposób. Pierwszy typ stanowiły wille o charakterze śródmiejskim. Druga grupa natomiast wzorowana była na angielskim stylu *cottage*, który powszechny był na całym kontynencie, przybierając różne odmiany lokalne⁵⁵. Ten typ dominował na peryferiach miasta. W sztuce ogrodowej widoczne były wpływy nurtu krajobrazowego, koncepcje naturalistyczne, secesyjne, a od początku XX wieku modernistyczne, jak również eklektyczne⁵⁶.

Obok obiektów historyzujących i *cottage* powstawała także architektura w stylu modernizmu, którą często charakteryzowało stosowanie asymetrycznej bryły, a także różnicowanie elewacji, dostrzegalnych z perspektywy otaczających je rozległych ogrodów⁵⁷.

3. PRZYKŁADY ZESPOŁÓW WILLOWO-OGRODOWYCH

W rejestrze zabytków znajduje się obecnie czternaście obiektów willowych z ogrodami⁵⁸. Wśród omówionych poniżej przykładów istnieją zarówno obiekty objęte ochroną konserwatorską, jak i te, które mimo iż są zabytkami ze względu na prezentowane przez nie wartości historyczne i artystyczne, nie posiadają adekwatnej ochrony prawnej⁵⁹.

Pierwszym z wybranych przykładów jest unikatowy na skalę miasta zespół fabryczno-willowy przy ulicy Partyzantów 22, należący do Adolfa Mänhardta, powstały we wczesnej fazie historyzmu⁶⁰. Składa się z gmachu fabryki, stanowiącej typowy przykład architektury przemysłowej XIX wieku, i dwóch bliźniaczych willi, usytuowanych antyteptycznie, pełniących funkcję mieszkalną, obecnie zmienioną na usługową. W związku z poszerzeniem ulicy Partyzantów dawne otoczenie ogrodowe zostało zlikwidowane w latach 70. XX wieku⁶¹. W latach 90. XX wieku dokonano modernizacji obiektów⁶². Większa część terenu pozostającego po dawnej kompozycji ogrodowej została zamieniona na parkingi.

⁵⁴ K. Łakomy, *Ogrody górnośląskich rezydencji miejskich*, Czasopismo Techniczne, 6-A/2012, Kraków 2012, 101.

⁵⁵ E. Chojecka, *Nieznane piękno sztuki śląskiej. Architektura i urbanistyka Bielska-Białej 1855-1939*, Katowice 1987, 35.

⁵⁶ K. Łakomy, *Ogrody górnośląskich...*, 102-103.

⁵⁷ E. Chojecka, *Nieznane piękno sztuki śląskiej...*, 63.

⁵⁸ *Rejestr zabytków dla dawnego województwa bielskiego*; http://www.wkz.katowice.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=101&Itemid=98 (dostęp: 15.02.2014).

⁵⁹ Zabytek – nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową, [za:] Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 162, poz. 1568 z późn. zm.), Rozdz. 1, Art. 3.

⁶⁰ Nr w rejestrze: A-723/96.

⁶¹ E. Chojecka, *Miasto jako dzieło sztuki...*, 46-47.

⁶² <http://www.bogmar.bielsko.pl/index.php> (dostęp: 15.02.2014).

Przykład pełnego historyzmu w miejskiej architekturze rezydencjonalnej Bielska-Białej stanowi neorenesansowa willa z 1883 roku przy ulicy Mickiewicza 24, projektu Karola Korna, której właścicielem był bielski finansista Teodor Sixt. Komentarz do wpisu do rejestru zawiera wzmianki na temat ogrodu, którego kompozycja z biegiem lat uległa jednak zatarciu⁶³.

Odmianą historyzmu pełnego jest również willa z 1902 roku, zlokalizowana przy ulicy Bystrzańskiej 52, wybudowana na terenie ówczesnej Białej, należąca do fabrykanta Eduarda Zipsera, projektu Emanuela Rosta⁶⁴. Po 1945 roku zmieniono jej funkcję na oświatową. Budynek otoczony jest parkiem powstałym w latach 1885–1896. Początkowo był to park typu angielskiego. Z czasem układ krajobrazowy uległ zatarciu⁶⁵. Obecnie zespół willowo-parkowy należy do prywatnego właściciela, a jego przyszła funkcja nie jest jeszcze znana. Wcześniej stanowił własność miasta, które chcąc zapobiec dalszemu jego niszczeniu, doprowadziło do umieszczenia go w rejestrze, zobowiązując w ten sposób przyszłego nabywcę do przeprowadzenia prac konserwatorskich⁶⁶. Nie sprecyzowano natomiast kwestii rewaloryzacji parku, którego przyszłe oblicze uzależnione jest przede wszystkim od stanowiska właściciela.

Wśród architektonicznej zabudowy o wysokich walorach na terenie Cygańskiego Lasu wymienić należy wille w stylu *cottage*. Do najwcześniejszych obiektów tej stylistyki należy dom przy ulicy Laskowej 54 z lat 1888–1890, należący do Adolfa Mänhardta. Obiekt wraz z parkiem leśnym objęty jest ochroną konserwatorską⁶⁷. Kompozycja otaczającego willę rozległego parku opierała się na stylistyce kaligraficznej. Obecnie zachowała się tylko część zabytkowego parku, a pierwotny układ został znacznie przekształcony na skutek podziałów własnościowych⁶⁸. Willa wraz z otaczającym ogrodem została zmodernizowana.

Kolejny przykład typu *cottage* stanowiła podmiejska willa wzniesiona przed 1888 r. przy ulicy Olszówka 27, której właścicielem był Carl Hauptig. Pomimo historycznych i artystycznych wartości prezentowanych przez układ willowo-ogrodowy, nie był on objęty ochroną konserwatorską. Pierwotnie willa otoczona była ogrodem, który stanowił istotny element w całym systemie willowych ogrodów historycznych tej dzielnicy, związanych z publicznymi terenami rekreacyjnymi Cygańskiego Lasu⁶⁹. Degradacja układu willowo-ogrodowego i zatarcie znacznej części kompozycji związane były z upływem czasu, brakiem należytej pielęgnacji oraz zmianą funkcji po 1947 roku. Ten cenny układ willowo-ogrodowy nie istnieje jednak od stycznia 2009 roku. Wyburzenia dokonał inwestor, planujący usytuowanie w tym miejscu szeregowej zabudowy wielorodzinnej. Wydarzenie to wywołało sprzeciw mieszkańców dzielnicy⁷⁰.

⁶³ Nr w rejestrze: A-706/94.

⁶⁴ Nr w rejestrze: A-288/09.

⁶⁵ E. Janoszek, *Od chatupy do willi. Architektura Cygańskiego Lasu*, [w:] „Cygański Las Park Kulturowy”, red. J. Zachara, Bielsko-Biała 2009, *passim*.

⁶⁶ http://bielskobiata.gazeta.pl/bielskobiata/1,88025,7857096,Piekna_willa_Zipsera_sprzedana__Otrzyma_drugie_zycie.html – dostęp: 16.02.2014.

⁶⁷ Nr w rejestrze: A- 409/86.

⁶⁸ E. Janoszek, *Od chatupy do willi...*

⁶⁹ M. Topór, *Ewidencja ogrodu willowego, Bielsko-Biała, ul. Olszówka 25, Bielsko-Biała 2001, passim*.

⁷⁰ Odpowiedzią mieszkańców było utworzenie Komitetu Ochrony Cygańskiego Lasu, przy wsparciu Stowarzyszenia „Olszówka”. Ponadto Stowarzyszenie „Olszówka” rozpoczęło starania o objęcie Cygańskiego Lasu ochroną w postaci parku kulturowego, co ograniczyłoby przypadkową urbanizację i pozwoliło na wyznaczenie kierunków działań, prowadzących do harmonijnego rozwoju.

Przykładem wczesnego modernizmu w zabudowie rezydencjonalnej jest usytuowana przy ulicy Pocztowej 18, powstała w 1907 roku, willa Gustava Molendy wraz z parkiem, zaprojektowanym przez wiedeńską firmę⁷¹. Obecnie budynek nie pełni już funkcji mieszkalnej. Pomimo iż układ znajduje się w granicach zbliżonych do stanu pierwotnego, kompozycja zieleni wymaga przeprowadzenia prac rewitalizacyjnych⁷².

4. WARTOŚCI DZIEŁ I OCHRONA

Przedstawione przykłady architektury willowo-ogrodowej przełomu XIX i XX wieku Bielska-Białej, pokazują różnorodność układów rezydencjonalnych, rozproszonych zarówno w tkance miejskiej, jak i na przedmieściach. Posiadają jednak podobne wartości, spośród których główną stanowi wartość historyczna, złożona w „czwartym wymiarze”, jakim jest czas⁷³, z którą łączy się świadomość i pamięć społeczna na temat związanych z willami wydarzeń z przeszłości⁷⁴. Ponieważ układy willowo-ogrodowe stanowią zjawisko na skalę europejską, cenna jest regionalna odrębność prezentowana przez poszczególne obiekty, związana z kierunkami wpływów architektonicznych, jak też lokalnymi uwarunkowaniami. Obecnie zespoły willowo-ogrodowe stanowią relikwiny dawnej kultury i sztuki budowlanej, będąc charakterystycznym elementem pejzażu miejskiego⁷⁵.

Ogólnie ich stan można określić jako zły. Widoczne są na szczęście ślady zainteresowania przywracaniem walorów zabudowie historycznej, np. modernizacja willi A. Mänhardta przy ulicy Laskowej 54 czy pałacu Zipsera przy ulicy Bystrzańskiej 52. Ponadto cenne są inicjatywy społeczne, wskazujące na świadomość wartości tych obiektów wśród lokalnego społeczeństwa.

Nie są to jednak formy mogące w pełni ochronić dziedzictwo epoki rozwoju przemysłu. Pojedyncze działania nie zastąpią bowiem kompleksowego planu ochrony, który powinien uwzględniać zjawisko w skali europejskiej⁷⁶.

Ponadto ochrona zespołów willowo-ogrodowych zależy często od uwarunkowań ekonomicznych i politycznych. W rezultacie bardzo cenne obiekty willowe są zabudowywane lub dominowane przez nowo powstające obiekty – przede wszystkim mieszkaniowe. Skutkiem takich działań jest zatracanie ekspozycji obiektów historycznych oraz zmniejszanie zajmowanych przez nie pierwotnie parcel⁷⁷.

⁷¹ E. Janoszek, *Od chatupy do willi...*

⁷² M. Topór, *Ewidencja ogrodu willowego...*

⁷³ Według J. Bogdanowskiego czas jest szczególnie niedocenianą właściwością kompozycji zieleni, które niekiedy osiągają dojrzałość dopiero po kilkudziesięciu latach, [cyt:] J. Bogdanowski, *Słowo od redaktora wznowienia*, [w:] G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Warszawa 1978, 7.

⁷⁴ K. Łakomy, *Układy willowo-ogrodowe miast epoki przemysłowej a problematyka zróżnicowania cech i wartości*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, (red.) B. Szmygin, Warszawa-Lublin 2012, 117.

⁷⁵ K. Łakomy, *Miejskie rezydencje ogrodowe typu villa urbana przełomu XIX/XX wieku w tkance urbanistycznej miasta przemysłowego (na przykładzie Katowic)*, rozprawa doktorska, promotor: prof. dr hab. inż. arch. A. Miłkowska, Zakład Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych, Instytut Architektury Krajobrazu, Politechnika Krakowska, Kraków 2007, 179.

⁷⁶ Cf. A. Miłkowska, *Rozważania o wartościowaniu ogrodów zabytkowych dla ich ochrony i konserwacji*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, (red.) B. Szmygin, Warszawa-Lublin 2012, *passim*.

⁷⁷ Obecne działania inwestycyjne na terenie Bielska-Białej nie wykazują wyraźnej koncepcji planistycznej i krajobrazowej, umożliwiającej wydobycie elementów historycznych, [za:] A. Miłkowska, *Beskidzki krajobraz kulturowy Bielska-Białej, atrakcja codzienności z uwarunkowań historycznych*, [w:] *Terra incognita w turystyce*, (red.) M. Leniartek, Wrocław 2009, 19.

Zły stan wynika też – a może przede wszystkim – z niewystarczającej wiedzy na ich temat, nierozpoznania ich wartości, braku metod waloryzacji, ujmujących złożoność badanej substancji, co skutkuje również brakiem adekwatnej ochrony prawnej⁷⁸. Brak też prób regulacji rozwoju urbanistycznego miasta, które przyczyniłyby się do ochrony historycznej architektury willowej i otaczających ją kompozycji zieleni⁷⁹.

Potwierdzeniem konieczności kompleksowego zadbania o układy willowo-ogrodowe doby industrializacji na terenach Bielska-Białej są słowa Janusza Bogdanowskiego: „Bogate dziedzictwo przeszłości pozwala nam, w oparciu o istniejące formy ustrojowe oraz normy prawne, na kontynuację i wzbogacanie tych pięknych tradycji, których wspólnym celem jest ostateczny wyraz i rodzimy charakter środowiska, w którym żyjemy”⁸⁰.

⁷⁸ K. Łakomy, *Układy willowo-ogrodowe...*, 115.

⁷⁹ Por. plan regulacyjny Bielska, autor: Max Fabiani, 1899. W planie uwzględnione zostały wszystkie elementy miejskiego krajobrazu, w tym kwestie: zieleni miejskiej, placów, uszanowania zabudowy starszych dzielnic, rozwiązania praktycznych problemów komunikacyjnych, zieleni otaczającej zabudowę mieszkaniową, [za:] E. Janoszek, *Architektura przemysłowa Bielska i Białej w latach 1806–1939*, Bielsko-Biała 2008, 115-119.

⁸⁰ J. Bogdanowski, *Słowo od redaktora wznowienia...*, 7.